

КОРОПСЬКА СОТНЯ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ ЯК ОСЕРЕДОК ОБСЛУГИ КОЗАЦЬКОЇ АРТИЛЕРІЇ

У статті розглядається роль Коропської сотні Ніжинського полку в обслуговуванні Генеральної військової та полкової артилерії. Проаналізовані обов'язки «пушкарів» і «армашів», повинності посполитого населення та їх вплив на соціальне життя сотні.

Ключові слова: Ніжинський полк, Коропська сотня, Генеральна військова артилерія, Генеральна військова канцелярія.

У структурі війська Української козацької держави артилерія була найпотужнішим мілітарним підрозділом. «Армата» була досить розвиненою військовою одиницею із численним обслуговуючим персоналом і розвиненою інфраструктурою. Керівники Генеральної військової артилерії – генеральні обозні – мали досить широкі повноваження. Володіння значними матеріальними ресурсами артилерії, керівництво великою кількістю обслуговуючого персоналу «армати» давало підстави обозним претендувати на найвищі повноваження в державі.

Важливе значення артилерії потребувало постійної турботи про неї з боку центральної та полкової влади. Козацька «армата» дислокувалась у гетьманській резиденції і підпорядковувалась канцелярії Генеральної військової артилерії [1, 52].

Для її утримання зазвичай відводили цілі міста та села. Згідно з Конотопськими статтями І. Самойловича, який мав свою резиденцію в Батурині, для утримання артилерії, поряд з іншими населеними пунктами, було визначено містечко Короп Ніжинського полку і декілька ратушних сіл. Напевно, вибір обумовлювався тим, що це містечко знаходилось ближче до гетьманської резиденції в Батурині, аніж Лохвиця і Ромни, які утримували артилерію за часів її перебування в Чигирині. Згідно Коломацьких статей відомо лише те, що козацькій артилерії належить перебувати в Батурині. «Армата» і надалі продовжувала утримуватись за рахунок зборів з Коропа і сіл Риботин, Сохачі, Райгородок та Лукнів [2, 14].

Мешканці Коропа та приписаних до артилерії сіл сплачували грошові та натуральні податки. Поступово ці збори обмежились певною кількістю дворів та хат. Як можна гадати, з цих господарств не лише стягувались податки на артилерію, але й мобілізувались службовці для її обслуговування. Так сформувалась окрема категорія населення – спадкові «пушкарі-каноніри та армаші», які обслуговували артилерію і володіли відповідними навичками з артилерійської справи. Приналежність до цієї групи слугувала достатньою підставою для переведення посполитого в козаки [1, 91].

Обов'язок утримання козацької «армати» залишався за Коропом до 1718 р., коли місто з селами Краснопілля, Билка і Рождественське було пожалуване гетьману І. Скоропадському. Це надання, напевно, відбулось тому, що після повстання І. Мазепи артилерія в Україні майже припинила своє існування [2, 14]. Станом на 1722-1723 рр. Генеральну військову артилерію обслуговували лише 16 чоловік. Напевно, основну частину обслуги становили жителі Коропської сотні. Гроші на їх утримання збирались з усіх сотень Ніжинського полку, «опроч засеймских», по 2 копійки з кожного козака і з кожного підсусідка, «от мужиков деревенских» з кожного «по пол четверика пашне и по одной копейце денег» [3, 534-535].

Брак артилерії суттєво послаблював мілітарний потенціал козацького війська [1, 90]. Проблема відродження «армати» набула актуальності з початком гетьманування Д. Апостола. У 1727 р. Короп був конфіскований у вдови І. Скоропадського [2, 15]. 8 грудня 1727 р. глухівський сотник І. Мануйлович у коропській соборній Троїцькій церкві привеликому скупченні людей оголосив універсал Д. Апостола, «что де по указу его императорского величества пожалован город Короп на малороссийскую артиллерию по прежнему во владение с принадлежащими селами» [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2696, арк. 3]. Рішенням Верховної таємної ради і четвертим «Решительним пунктом» від 22 серпня 1728 р. Генеральна військова артилерія знову мала утримуватись за рахунок Коропа з навколишніми селами, а на території міста мали зберігатись артилерійське спорядження і необхідні припаси [4, 68].

4 грудня 1728 р. був оголошений імператорський указ, в якому коропському управителю І. Мануйловичем було наказано «город Короп оставить, а собрание з сего города до указу доходи вывезти». Натуральні ж припаси «як то горелка, жито и прочие припаси в Коропе оставить». Проти вивозу майна гетьманського двору із Коропа протестував коропський сотник Г. Трофимович, який у листі в Генеральну військову канцелярію 11 грудня 1728 р. писав про порушення під час вивозу майна, що «управитель Коропский, получивши ордер, хочет з войскового двора Короповского все от малого до велика повывозить». У відповідь із Глухова прийшла рекомендація сотнику: «Прето любо ми ведаем, что они тие (управителі) чинят подлог указу Е. И. В., однак не имеете им ни в чом перечить. Старайтесь только, чтоб могли ведать сколько и чего управитель з Коропа вывозит и описать, если будет подлог указу нашему» [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2696, арк. 10-11, 12].

Разом із обслуговуванням артилерії на жителів Коропа покладался обов'язок утримання також і фахівців-артилеристів. У 1730 р. члени глухівського

міського уряду звернулись до гетьмана Д. Апостола щодо передачі утримання інженера Генеральної військової артилерії Василя Фердинонта коштом мешканців Коропа [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3478, арк. 2-3]. Напевно, одразу ж розпочалося і відновлення інфраструктури артилерії та виготовлення необхідного спорядження. Так 29 травня 1730 р. вийшов наказ конотопському сотнику Г. Трофимову про відправлення стельмахів до Коропа з метою виготовлення коліс для потреб артилерії [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3491, арк. 2.].

За даними 1732 р. артилерійський осавул отримував 6 крб., хорунжий – 3 крб., п'ять пушкарів – по 5 крб., п'ять гармашів – по 5 крб., цирульник – 2 крб., стельмах – 2 крб., коновал – 2 крб., римар – 2 крб., четверо трембачів – 16,5 крб., довбуш – 15 крб., два сурмачі – по 7,5 крб. Із часом платня службовцям артилерійської обслуги Генеральної військової зменшилась. У 1729 р. гармаші отримували по 7 крб, 1732 та 1747 рр. – по 5 крб., 1748 р. – по 3,5 крб [5, 430].

Чимало представників старшини, бунчукових і значкових товаришів намагались отримати посади в артилерії. Серед них був і бунчуковий товариш Ніжинського полку І. Забіла. Володіючи маєтками біля Коропа, які дістались йому у спадок від батька, він прагнув отримати уряд хорунжого Генеральної військової артилерії. На цю посаду він був представлений генеральним обозним Я. Лизогубом. Д. Апостол затвердив І. Забілу на цьому уряді згідно універсалу з Генеральної військової канцелярії від 22 березня 1731 р. [6, 185].

У першій половині 1730-х рр. увага до козацької артилерії з боку вищого керівництва Російської імперії та Гетьманщини помітно зросла, що було пов'язано з підготовкою до майбутньої війни з Туреччиною. Відтак «армату» слід було утримувати у боездатному стані. 8 серпня 1734 р. імператриця Анна Іоанівна видала указ князю О. Шаховському, згідно якого у випадку виникнення військової небезпеки полкову артилерію мали утримувати за рахунок прибутків з Коропа. За рахунок коштів з Коропської сотні слід було також виготовляти порох. Вироблені боєприпаси мали зберігатись у Коропі і у разі необхідності реалізовуватись для військових потреб (Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису, ф. 1, спр. 65266, арк. 1) [2, 16]. За 5 років у такий спосіб було виготовлено і реалізовано понад 3000 пудів пороху [1, 81-82].

Кошти, які надходили з Коропської сотні, йшли насамперед на платню артилерійській обслузі, закупівлю набоїв, забезпечення засобів перевезення (тягла та возів) і необхідного оснащення, закупівлю нових гармат, реставрацію та лагодження старих [1, 91].

На утримання старшини та обслуги артилерії практикувалось стягнення додаткових податків з козаків та селян. Козаки та їх підсусідки сплачували по 2 копійки, а селяни по копійці. До цього додавались натуральні збори у вигляді частини урожаю. Селяни також виконували відробіткові повинності на користь артилерії, зокрема були зобов'язані заготовляти сіно для «полкового арматного стада», купувати одяг для гармашів (кожух, шапку, чоботи, рукавиці, полотно на сорочки). Частина зборів із селянських та козацьких млинів також використовувалась як натуральна платня для артилерійської обслуги. Для утримання полкової артилерії практикувались також збори з міщан. Ремісники, які обслуговували артилерію, отримували річну грошову (6-10 карбованців) і натуральну (у вигляді одягу та продовольства) платню [1, 92].

Водночас було змінено керівництво Генеральної артилерії. Зокрема, упродовж листопада 1734 – листопада 1735 рр. було проведене слідство, яке мало виявити, наскільки ретельно хорунжий Генеральної військової артилерії І. Забіла виконував власні посадові обов'язки. В результаті тривалого розслідування виявилось, що він їх ігнорував і практично не займався артилерійськими справами. Тому в листопаді 1735 р. І. Забілу на посаді замінив О. Шишкевич [7, 185-191].

Проте і натовді Генеральна військова артилерія перебувала не в кращому стані. У 1734 р. на території Ніжинського полку, переважно в полковій та Глухівській сотнях, дислокувались 82 гармати, з яких лише 21 була зарахована до «годных», а 60 – до «негодных». На території Коропської сотні перебувало лише 5 несправних гармат [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4857, арк. 3]. У 1738 р. у складі військової «армати» залишилось лише 6 гармат: 4 трифунтові та 2 чотирифунтові [2, 16].

Під час походів кількісний склад команд, що обслуговували похідну козацьку артилерію, також не був сталим. У 1735 р. при артилерії російської армії, яка складалася із 46 гармат, перебувала команда артилерійської обслуги із 372 осіб. До їх числа входили 5 осавулів, 6 хорунжих, 2 теслі, 9 візників, які обслуговували артилерію лівобережних і слобідських полків. У 1737 р., згідно повідомлення Я. Марковича, в похід вирушила частина генеральної артилерії. При ній перебувало 50 козаків. При цьому Я. Маркович додав, що 50 чоловік знаходилося «в разбеге». Отже, генеральну похідну артилерію мали обслуговувати 100 чоловік [1, 54-55].

Під час військової кампанії 1737 р. населені пункти, що мали утримувати Генеральну військовою артилерію, мусили додатково надати 54 вози для потреб армії. Коропський в'їт поскаржився в Генеральну військовою артилерію, що це спричинить

збитки і призведе до розорення місцевого населення. Відтак чиновники канцелярії змушені були звільнити населені пункти Коропської сотні від цієї повинності, а полкова Ніжинська канцелярія перебрала її на інші сотні полку [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 5966, арк. 2, 3, 10 зв.-11 зв., 12].

Про важливе значення Генеральної військової артилерії свідчить і той факт, що коропські козаки указом від 10 лютого 1737 р. були звільнені від традиційного відрядження для охорони Генеральної військової канцелярії і залучались лише для обслуговування артилерії [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 5907, арк. 2]. Причина полягала, напевно, в тому, що взимку 1737 р. генеральний обозний Я. Лизогуб розмістив у Коропі гармати й артилерійське спорядження. За умов підготовки до нової військової кампанії 9 березня 1737 р. він одержав наказ з Генеральної військової канцелярії про передислокацію артилерійського спорядження з Коропа до Глухова [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6214, арк. 2].

Після закінчення російсько-турецької війни 1735-1739 рр. жителі Коропської сотні, як й інших сотень Ніжинського полку, залучались до чергування і виконання різноманітних службових обов'язків при «арматі». Так, у 1744 р. з Воронізької, Глухівської, Івангородської та Коропської сотень до Глухова було виряджено 99 пушкарів, армашів і палубничих. Зокрема, з Рождественського і Риботина направлялось 10 палубничих, а з Райгородка і Лукнова 13 пушкарів [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9840, арк. 18, 77, 80 зв.; спр. 9041, арк. 234 зв.-235, 266 зв.]. Також відомі окремі випадки, коли в Коропі тимчасово утримувались гармати і боєприпаси, призначені для відправки в інші регіони Гетьманщини. У 1748 р. в Коропі були прийняті нововідлиті гармати, які були відправлені до Стародуба під конвоєм з 12 місцевих козаків [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9041, арк. 9].

У 1748 р. коропський сотник І. Забіла і воронізький сотник А. Холодович самовільно записали до артилерійської обслуги посполитих жителів сотні. Проте 15 березня надійшов указ із Генеральної військової канцелярії, який забороняв подібного роду ініціативи і повертав козаків до посполитого стану [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9041, арк. 35 зв.-37].

Присутність на території сотні урядовців артилерії і необхідність виконувати повинності на її користь приводили до зловживань з боку артилерійських служителів і місцевої старшини. Того ж таки 1748 р. син покійного коропського сотника Г. Трофимовича Василь захопив вітряк і ліс, які належали «військовій арматі». На початку 1749 р. сотник І. Забіла захопив коней в отамана артилерії І. Заковіньки. Скориставшись

від'їздом отамана до Глухова на урочистості, присвячені святу Богоявлення, він утримував під арештом його дружину. Це викликало протест з боку Генеральної військової канцелярії і наказ від 13 лютого 1749 р. про заборону втручатись у діяльність артилерійських служителів, чинити по відношенню до них здріств та образи. Економ артилерії К. Білоровський того ж року скаржився, що в період його відсутності під час поїздки до Петербурга жителі Коропської сотні розкрадали майно «армати» і грабували підданих. Зокрема, війт М. Воропай захопив 77 крб. і 27 коп. в артилерійських підданих. [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9041, арк. 75 зв., 239, 243 зв., 267 зв.-269 зв., 295 зв.].

У свою чергу, коропські жителі заявляли про аналогічні зловживання з боку артилерійських урядовців. У 1752 р. надійшла скарга від війтів Коропа, сіл Лукнів, Сохачі, Риботин і Райгородок про те, що артилерійський осавул О. Шишкевич притягав до безоплатних робіт у своєму господарстві ремісників, які обслуговували «армату». У випадку непослуху і протестів він їх «бил нещадно до полусмерти». Такі ж зловживання допускав і артилерійський писар А. Яновський [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9840, арк. 22 зв.-23]. Упродовж 1749-1751 рр. відбувались численні випадки захоплення коропських міських земель представниками артилерійської старшини. Водночас жителі Коропа і сіл Риботин, Рождественське, Райгородок і Лукнів намагались добитись зменшення повинностей на користь артилерії [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9848, арк. 5-81].

Військова армата припинила своє існування під час ліквідації Української козацької держави. До 1782 р. артилерійські службовці виділялись в окрему верству і не змішувались із посполитими. Але під час складання тогорічної ревізії вони були зараховані до посполитих казенного відомства і обкладені податками [2, 18]. Проте гармаші й надалі вважали себе споконвічними козаками [1, 91].

Отже, основною причиною обслуговування військової «армати» коштом мешканців Коропської сотні була її близькість до обох столиць Гетьманщини – Батурина та Глухова. На її території зберігались матеріальні ресурси для функціонування артилерії, виготовлялись боєприпаси. Утримання та обслуговування стало значним тягарем для населення сотні і привело до конфліктів і обопільних зловживань.

Посилання

1. Апанович О. Збройні сили України в першій половині XVIII ст. – К., 1969.
2. Модзалевский В. Судьбы малороссийских пушкарей // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. 11.
3. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного розвитку

Лівобережної України в кінці XVII – на початку XVIII століття. – К., 1959.

4. Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. в документах і матеріалах. – 1997.

5. Денежное жалование полковым и сотенным урядникам и служителям (1732 год) // Киевская старина. – 1901. – № 9.

6. Модзалевский В. Дело об увольнении Ивана Забелы от уряда хоружаго генеральной войсковой артиллерии (1733-1735 гг.) // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов., 1915. – Вып. XI.

Токарев С.А. Коропская сотня Нежинского полка как центр обслуживания казацкой артиллерии

В статье рассматривается роль Коропской сотни Нежинского полка в обслуживании Генеральной войсковой и полковой артиллерии. Проанализированы служебные обязанности артиллерийских служителей сотни, повинности крестьян и их влияние артиллерии на социальные отношения в сотне.

Ключевые слова: Нежинский полк, Коропская сотня, Генеральная военная артиллерия, Генеральная военная канцелярия.

Tokariev S.A. Korop country of Nizhyn regiment as a service Place of Kozaks' Artillery

Article deals with the role of Korop country of Nizhyn regiment as a storages place of General military and regiment artillery. Main functions of «cannon-founders» and «artillery members» and duties of village inhabitants and their influence on social life of country are analyses.

Key words: Nizhyn regiment, Korop country, General military artillery, General military office.

30.03.2011 р.

УДК 94 (477.51) «16/17»

О.Є. Галушко

БІЛОУСЬКА СОТНЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.)

На початковому етапі Української національної революції було закладено основи Української козацької держави. На звільнених територіях створювалися козацькі полки, які були водночас військовими й адміністративними одиницями новоствореної держави. Полки склалися з сотень. Однією з сотень Чернігівського полку була Білоуська, створена у 60-х рр. XVII ст. Білоуська сотня була типовою військовою і адміністративно-територіальною одиницею Української козацької держави, і пройшла практично усі етапи її існування з середини XVII до 80-х рр. XVIII ст.

Ключові слова: Українська козацька держава, адміністративно-територіальний устрій, Чернігівський полк, Білоуська сотня.

Розгортання державотворчого процесу в Україні на сучасному етапі зумовлює зростання інтересу до його першовитоків за доби середньовіччя та раннього нового часу. Відтак особливого значення набуває поглиблене вивчення особливостей адміністративно-територіального устрою та

механізмів функціонування Української козацької держави другої половини XVII – XVIII ст, яка відіграла виключно важливу роль у вітчизняній історії. Всебічне висвітлення цієї проблеми неможливе без спеціального дослідження історії окремих адміністративно-територіальних і військових структур – полків та сотень, з яких складалося державне «тіло» Гетьманщини.

На сьогодні вже є студії з історії ряду полків Гетьманщини. Це передусім ґрунтовні праці О. Лазаревського про Стародубський, Ніжинський та Прилуцький полки під загальною назвою «Описание Старой Малороссии», які містять інформацію щодо історії заселення, землеволодіння та системи управління [40; 41; 42]. Нещодавно побачили світ студії сучасних дослідників С. Степенькіна, А. Іваненка, Ю. Бодрова, В. Сокола та В. Мокляка з історії Корсунського, Переяславського, Уманського, Кальницького і Полтавського полків [46; 31; 25; 44; 43]. Значний інтерес становлять студії В. Кривошеї з генеалогії козацько-старшинських родин Переяславського і Канівського полків [34; 33]. У травні 2010 р. автор даної статті захистив кандидатську дисертацію з історії Чернігівського полку [27]. Метою запропонованої роботи є подальше дослідження історії однієї з складових частин Чернігівського полку – Білоуської сотні.

На початковому етапі Української національної революції, влітку 1648 р., козацьке військо звільнило територію Північного Лівобережжя від польської шляхти. На звільнених територіях створювалися козацькі полки, які були водночас військовими й адміністративними одиницями новоствореної держави. Саме до липня 1648 р. відносяться перші відомості про Чернігівський полк, який був створений на основі Чернігівського повіту Чернігівського воєводства та Любецького староства, яке до 1646 р. входило до складу Київського, а потім – Смоленського воєводства Речі Посполитої, і займав територію по річках Десні та Сейму. Літопис С. Величка свідчить: «...на початку війни Хмельницького з поляками у 1648 р. учинилися ... Чернігівський полк» [18, 214; 26, 87]. У 60-х рр. XVII ст. вперше у складі полку згадується Білоуська сотня, що відокремилась зі складу Чернігівської полкової сотні [49, 84].

Територія Білоуської сотні знаходилась у межах Придніпровської низовини поблизу полкового міста Чернігова. Суттєвий вплив на рельєф регіону здійснювали річки [38, 15]. Зокрема, «Описание рек и речек Черниговского полка в 1754 году» засвідчує, що на терені Білоуської сотні протікало аж 10 річок [21, 16-52]. Їхні береги були вкриті лісами, між якими знаходилися сінокоси. Зокрема, «Дело по описанию лесов, пущ и урочищ в Черниговском полку в 1752 г.» містить детальний